

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

АВЕРІНА Ольга Іванівна

УДК 316. 42

**МІНЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія і філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Бех Володимир Павлович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
перший проректор.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Ожеван Микола Андрійович,
Національний інститут проблем міжнародної
безпеки при Раді Національної безпеки і
оборони України, завідувач відділом проблем
інформаційної безпеки та міжнародних
інформаційних відносин;

кандидат філософських наук,
Омельченко Наталія Олександрівна,
Запорізький національний університет,
доцент кафедри соціології.

Захист відбудеться “6” лютого 2009 року о 14⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Автореферат розісланий “30” грудня 2009 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Крохмаль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблема мінливості Світу була актуальною для людства в усі часи і залишається такою й понині. Дане питання стосується усіх сфер наукового пізнання. Природничі науки вивчають, яким чином тіло (речовина, поле) змінює свої стани, виводить принципи і закони таких змін. Біологічні науки намагаються пояснити різноманітність видів, яка існує в живій природі, через дію механізмів зміни. Найбільш актуальною і неоднозначною проблема мінливості постає в царині соціальних наук, де вчені теж намагаються віднайти загальні закономірності соціальних перетворень з метою пояснити сучасність і надати прогнози стосовно майбутніх подій у соціальній реальності.

Переважає більшість теорій і підходів надає уявлення про мінливість соціуму як процес, позначаючи його поняттям “соціальна зміна”, і охоплює всю сукупність можливих змін, що відбуваються в суспільстві. Запропоноване дисертаційне дослідження доповнює наявну наукову картину соціальної динаміки концепцією мінливості в якості одного з принципів існування та еволюції соціуму. Зазначена концепція набуває актуальності в контексті подолання Україною перехідного часу.

Актуальність даної дисертаційної роботи на загальнотеоретичному рівні продиктована потребою соціально-філософських наук у створенні комплексної теорії, що пояснювала б причини, механізм, етапи та наслідки мінливості соціуму, крім того надавала б рекомендації щодо утримання стабільності соціальної системи в складні перехідні моменти її розвитку.

Ступінь розробленості проблеми. Перші спроби пояснення мінливості світу існували ще в стародавніх міфологічних, релігійних і філософських формах світосприйняття. Філософи стародавніх Індії, Китаю, Греції, спираючись на чуттєве, живе сприйняття дійсності, обґрунтовували ідею вічно рухомого і мінливого Всесвіту. В працях Г.Гегеля, П.Гольбаха, І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга формується філософсько-науковий образ динамічного світу, встановлюються діалектичні закономірності, які втілюють у собі знання про універсальні зв'язки та закономірності розвитку буття. Мінливість як загальна властивість живих організмів і як один з механізмів еволюції розглядається еволюціоністами, а саме: М.Вавиловим, А.Вейсманом, Ч.Дарвіном, Ф.Доброжанським, В.Ковалевською, Ж.Б.Ламарком, Т.Морганом, І.І.Шмальгаузенем, Дж.Хакслі, та ін. Вивченню зміни як соціальної реалії присвячені роботи О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, сучасних дослідників – Дж.Александера, О.Бутенко, Д.Іванова, Б.Полюшева, І.Предборської, Д.Форестера, О.Шкреби, П.Штомпки, та ін. Істотний внесок у розуміння мінливості світу був зроблений представниками синергетики, а саме: Н.Вінером, У.Р.Ешбі, А.Фрідменом, Е.Хабблом,. Висновки з цих теорій були

перенесені І.Пригожиним, І.Стінгерс, Г.Хаккеном, С.Курдюмовим на соціокультурні процеси і надалі розвинуті Л.Бевзенко, В.Бехом, В.Васильковою, В.Воронковою, І.Добронравовою, О.Донченко, І.Предборською, та ін. Адепти синергетики акцентували увагу на таких реаліях соціальної динаміки як випадковість, непередбаченість, альтернативність змін, хоча сам термін “мінливість” не закріпився в науковому словнику цього напрямку.

Але, незважаючи на великі наукові здобутки в аналізі мінливості буття взагалі і соціальної динаміки зокрема, цілісна концепція мінливості соціальних систем відсутня. Слід зауважити, що в соціальній філософії обминають термін “мінливість”, замінюючи синонімами – “зміна”, “еволюція”, “динаміка” тощо.

Проблемна ситуація обумовлена недостатністю вивчення мінливості як одного з основних принципів існування соціальної системи, аналіз якого може суттєво доповнити знання про соціальні процеси, що відбуваються у сьогоденні, і прогнозувати майбутнє.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної роботи, яка проводилась у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова протягом 2005-2007 років, а саме: “Саморегуляція соціального організму країни” (державний реєстраційний номер 0105U000447). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 6 від 03 березня 2005 р.).

Мета дослідження полягає в створенні загальної концепції мінливості соціальних систем.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- розкрити зміст поняття „мінливість” і обґрунтувати доцільність його використання для пояснення динаміки соціальних систем;
- проаналізувати підходи та погляди на феномен мінливості світу, а також описати методи, принципи та категоріальний апарат дослідження;
- розкрити природу і сутність соціальної мінливості, виявити її специфіку в порівнянні з біологічною мінливістю;
- простежити дію мінливості в культурному просторі соціуму;
- описати механізм реалізації соціальної мінливості;
- виявити особливості мінливості соціальних систем у перехідний період на прикладі України.

Об'єктом дослідження є соціум як сукупність соціальних систем.

Предметом дослідження є мінливість як принцип існування та розвитку соціальної системи.

Гіпотеза полягає в припущенні доцільності застосування еволюційного принципу мінливості для пояснення існування та розвитку соціальних систем.

Методологічною основою дослідження є принцип методологічного плюралізму, що дозволив поєднати необхідні для дослідження принципи та методи з різних галузей знань – філософії, генетики, соціології, історії, синергетики. Наукове дослідження логічно поділено на три основні етапи, кожному з яких притаманні свої методи та принципи. Перший етап спрямований на вивчення мінливості як загальної властивості буття. Тут доцільним є використання загальнотеоретичних методів: індукції, узагальнення, синтезу. Для пояснення основних закономірностей мінливого світу залучаються діалектичний метод та використовуються принципи історизму, детермінізму, комплексності. На другому етапі аналізу мінливості соціального світу додаються морфологічний і системний методи, також залучається метод моделювання, що дозволяє побачити механізм дії мінливості. Третій етап пов'язаний з осягненням змінності в перехідних суспільствах і найпотужнішим методологічним конструктом, що відповідає поставленій меті, є синергетика, оскільки збагачує дослідження такими реаліями „перехідності” як нелінійність, альтернативність, невизначеність, випадковість, хаотичність тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першою цілісною концепцією соціальної мінливості, в межах якої вивчається її природа, сутність, зміст і форми, а також доводиться правомірність застосування принципу мінливості як одного з трьох відомих законів Ч.Дарвіна (спадкоємність, мінливість та добір), до функціональних систем або польової форми існування Всесвіту. Особистий внесок автора полягає у висвітленні в роботі наступних положень:

Вперше:

– у вітчизняній соціально-філософській думці розроблена цілісна концепція мінливості функціональних систем як принципу існування та розвитку соціального світу, де мінливість визначено як принцип, котрий обумовлює пластичність форми, структури, властивостей, поведінки системи шляхом набуття якісно нових станів існуючими морфологічними структурами і проявляється через різноманіття форм існування; сприяє адаптації системи до оточення і відкриває природні шляхи подальшої еволюції;

– визначена специфіка прояву принципу мінливості в соціумі, а саме встановлено: ціннісно-сміслова природа явища; сутність визначена як пристосування, оновлення та розвиток соціальних систем шляхом встановлення позитивного зворотного зв'язку з внутрішнім і зовнішнім середовищем; зміст подано через розкриття проявів мінливості як властивості, процесу, механізму та результату;

– розкрито морфологію явища й відтворено специфіку реалізації механізму мінливості соціальних систем на основі чого побудовано дві моделі: перша – трирівнева модель відображає особливості мінливості на глибинному

та поверхневому рівнях культури, друга – відтворює специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що, з одного боку, відповідає її внутрішньому змісту, з іншого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови;

Дістало подальшого розвитку:

– ідея всезагальності й універсальності принципу мінливості. На основі проаналізованої інтерпретації мінливості у філософських, природничих, біологічних, психологічних та соціальних науках, доведено, що ця категорія у філософських науках виражається через низку термінів: „зміна”, „динаміка”, „розвиток”;

– порівняльний аналіз явища мінливості біологічних систем з соціальними, що дав змогу виявити специфіку прояву мінливості в соціальній природі: суттєва різниця полягає в наявності соціального суб’єкта, активність якого веде до штучних реформаторських перетворень, у різній природі детермінації змін (речовинній і діяльнісній), у наявності різного рівня ступенів свободи (перевага належить соціальним системам);

– праксеологічний аналіз перехідного процесу в Україні, що викрив: у ретроспективному аспекті відсутність фундаментальних досліджень у даній галузі; у морфологічному – відсутність цілісності, структурованості і кореляції між елементами культурологічного ядра, що історично обумовлено межовим положенням країни між двома антропогенними зонами – Заходом і Сходом.

Уточнено:

– ідею про принципову схожість на прикладі співвідношення біологічної і соціальної систем, систем різної природи, що в сукупності утворюють органічну єдність кісної, живої і розумної живої речовини;

– розуміння синергетичних закономірностей мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб’єкт при цьому може виступати як каталізатором (прискорювати) так і інгібітором (уповільнювати) процес соціальних перетворень.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в системному аналізі явища мінливості як рушійної сили і умови соціального розвитку. У роботі визначено характеристики мінливості як провідної властивості соціальних систем, що відкриває перспективу теоретичного збагачення ноосоціогенезу. Висновки дисертаційного дослідження мають цінність для поглиблення знань про закономірності розвитку соціального світу взагалі, соціальних утворень на кшталт Об’єднана Європа, соціального організму будь-якої країни, будь-яких соціальних систем (міжнаціональних і наднаціональних мереж, промислових зон, територіально-географічних

утворень, фірм різних форм власності), суттєво збагачують знання про соціальну динаміку в рамках синергетичної парадигми, дають змогу використовувати здобуті знання як принцип саморозгортання систем різної природи, що значно розширює когнітивні межі природничих і соціальних наук, сприяє інтеграції знань про органічну єдність Всесвіту.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що ідеї дослідження можуть служити ідеологічними настановами та методологічною основою для розробки політико-економічних, соціологічних, політологічних, етичних та організаційно-правових досліджень процесів життєдіяльності соціального організму країни та його політичної підсистеми, використовуватися державними службовцями, філософами, правознавцями, соціологами, політологами, культурологами. Результати дослідження можуть бути використані в процесі викладання дисциплін і курсів з соціальної філософії, політології, державного управління, а також служити імперативами у висвітленні сучасних проблем розбудови політичної системи та її окремих сегментів, державотворення, менеджменту, політичного маркетингу, соціального захисту населення та ін.

Апробація результатів роботи. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, на ряді науково-практичних конференцій, а саме: Міжнародній науковій конференції 4-ті „Вернадські читання”: ”Творча спадщина Вернадського і сучасність” (Донецьк, 2005); 4-му Міжнародному семінарі „Проблеми управління багатонаціональними суспільствами в умовах глобалізаційних і цивілізаційних викликів” (Алушта, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції „Педагогічна освіта України: національні традиції та європейські інновації” (Київ, 2005); Міжнародній науковій конференції „Наука. Синергетика. Освіта” (Суми, 2005); Міжнародній науковій конференції „Другі міжнародні драгомановські читання” (Київ, 2006); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Трансформація поліетнічних систем на постсоціалістичному просторі” (Київ, 2006); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Соціокультурна інтеграція в контексті викликів ХХІ століття”(Київ, 2007); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Лівобережна Україна у Всеукраїнському філософсько-культурному вимірі” (Чернігів, 2007).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення в 12 наукових працях, з них 6 у наукових виданнях, які відзначені ВАК України як фахові з філософії.

Структура та обсяг роботи. Внутрішня логіка концепції дисертації зумовила послідовність подання матеріалу. Робота складається зі вступу, двох розділів, поділених на 7 підрозділів, висновків, переліку використаних джерел

(169 позицій) та 1 додатку. Обсяг роботи - 201 сторінка, основна частина дисертації – 168 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У „ВСТУПІ” обґрунтована актуальність теми, розкрито стан наукової розробки проблеми мінливості соціальних систем, визначені теоретико-методологічні основи дослідження, сформульовані проблемна ситуація, головна гіпотеза, мета і завдання дослідження.

У першому розділі „ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ” досліджується феномен “мінливості”, що передбачає визначення специфіки даного поняття, здійснення критичного аналізу існуючих в історії філософської думки підходів, створення адекватного методологічного забезпечення дослідження.

У підрозділі 1.1. „Поняття мінливості у загальнофілософському контексті” здійснюється аналіз головного поняття дисертації. На погляд автора, саме поняття „мінливість” увібрало в себе всі сутнісні характеристики перетворення речей, процесів і станів, оскільки вказує на природність, перманентність, причинність і спрямованість будь-яких змін. Для підтвердження виказаної тези автор звертається до аналізу інтерпретації мінливості у філософських, природничих, психологічних і соціальних науках.

У загальнофілософському смислі мінливість визначається як постійний взаємоперехід потенційного й актуалізованого буття. У фізиці підтвердженням мінливості є фундаментальний закон – збереження й перетворення енергії, який є уособленням діалектики змінного і постійного. У хімії мінливість виглядає як процес перетворення речовин в інші (за складом та будовою) речовини. В теорії еволюції мінливість означає загальну властивість організмів набувати нових рис і властивостей, задля пристосування до нового оточення. На рівні суб’єкту мінливість проявляє себе як складний механізм соціалізації, результатом якої є перетворення структур свідомості. У межах теорії соціальної зміни мінливість розуміється як процес або результат переходу соціальної системи від старої структурної впорядкованості до нової.

Таким чином, доведено, що мінливість проявляє себе на енергетичному, молекулярному, генетичному, соціальному й свідомому рівнях, тобто охоплює всі можливі рівні буття і відбувається на всіх структурно-функціональних рівнях організму (системи), з чого випливає її всезагальність. Це, в свою чергу, визначає правомірність застосування цього терміна для пояснення соціальних подій. Також в ході аналізу проявів мінливості в неживій, живій і соціальній природі виявлено, що даний феномен сприймається як процес, як властивість (атрибут), як продукт і як механізм.

Мінливість як результат або продукт є констатацією факту переходу одного в інше і проявляється через існуючу велику різноманітність форм і видів зв'язків, функцій, структур, поведінки біологічних і соціальних організмів, через розмаїття буття взагалі. Процесуальність мінливості передбачає перманентність перетворень, наявність певних етапів, циклів, темпу і загальної траєкторії переходу від одного стану до іншого. Атрибутивність мінливості обумовлюється загальною здатністю матерії та свідомості до змін, абсолютністю руху. Наявність в організмі або системі такої властивості, як мінливість, забезпечує їй більш-менш тривале існування. З цього випливає важливість дії механізму пристосування. Мінливість як механізм проявляє себе в логічності і послідовності здійснення специфічних процесів розпізнавання імпульсів зовнішнього середовища та реагування на них з метою встановлення позитивної кореляції між наявним станом організму (системи) і змінами в оточенні з метою адаптації.

Підсумком даного підрозділу є авторське визначення мінливості як принципу, що обумовлює пластичність форми, структури, властивостей, поведінки організму (системи), дозволяє йому набувати нових станів і форм існування з метою подальшого еволюційного розвитку.

У підрозділі 1.2. *„Еволюція поглядів на феномен мінливості”* запропоновано ретроспективний аналіз поглядів на феномен мінливості світу, результатом якого є систематизація існуючих в історії філософської думки знань крізь призму чотирьох основних проявів феномену мінливості: як властивості, продукту, процесу і механізму, де розкривається зміст зазначених проявів.

Історично першим виникає уявлення про мінливість як про властивість буття. Вченням про перманентність змін матеріального світу проникнуті протофілософські концепції Стародавніх Індії, Китаю, Греції. Різноманітність існуючих в реальності речей, процесів і станів сприймається як результат чи продукт поєднання основних стихій або субстанцій (Будда, Лао-Цзи, Фалес, Левкіп, Демокріт). У філософських доктринах доби Відродження й Нового часу надалі обґрунтовується думка про мінливість як іманентну сутність матерії (Н.Кузанський, Б.Спіноза, Г.Лейбніц). Надалі в еволюціонізмі (Ч.Дарвін, Ж.Б.Ламарк, В.О.Ковалевська, А.Вейсман, Т.Морган, А.Н.Северцев, І.І.Шмальгаузен, М.Вавилов) була науково обґрунтована думка, що мінливість – це іманентна природа всього живого, її атрибутивна характеристика – здатність до змін.

З виникненням діалектики, як філософсько-методологічної теорії, розвивається розуміння мінливості світу як загального закономірного процесу, що має свої стадії (розвиток „Абсолютного духу” за Г.Гегелем, зміна суспільно-економічних формацій за К.Марксом). Обґрунтування мінливості соціального світу представлено в теорії соціальної зміни, де відображено ґрунтовні знання

про характер, масштаб, чинники, етапи соціальних змін, а також аналізується роль особистості як суб'єкта соціальних перетворень.

У царині синергетики (І.Пригожин, Г.Хаккен, С.Курдюмов, Е.Янч, М.Моїсеєв, О.Князева, В.Василькова, С.Кримський, Л.Бевзенко, І.Предборська, В.Крисаченко, В.Костюк та інші) формується уявлення про мінливість як механізм еволюції соціальних систем. Мінливість у синергетиці розуміється як перманентний дрейф системи від одного стану впорядкованості до іншого. Окрім зазначених уже характеристик, картина соціальної мінливості доповнюється елементами несподіваності й непередбачуваності розгортання майбутніх подій у момент вибору однієї з можливих альтернатив (точці біфуркації).

В ході ретроспективного аналізу виявлено, що для переважної більшості розглянутих течій та напрямків характерним є констатація факту обов'язкової наявності мінливості для всіх існуючих об'єктів, феноменів, а також намагання віднайти певні закономірності і напрямки здійснення змін. Хоча теоретично, в більшості концепцій, мінливість тлумачиться як прогрес, оскільки вона за своєю природою спрямована на оновлення і вдосконалення, несподівані зміни поширюють невідомість і сприймаються людиною як негативні.

Метою підрозділу 1.3. *„Принципи та категоріальний апарат дослідження”* є обґрунтування способу організації дослідження й вибір інструментарію до вивчення проблемної ситуації, покладеної в його основу. Конструктивність роботи забезпечена автором через впорядкованість дій щодо вибору засобів аналітичної роботи, яка розподіляється на три етапи. Перший торкається вивчення мінливості як загальної характеристики буття. Другий – спрямований на досягнення мінливості саме соціального світу. І нарешті, третій етап являє собою виокремлення специфіки ролі та функцій мінливості соціальних систем у суспільстві, що характеризується як „перехідне”.

Дослідження природи, сутності, змісту мінливості як такої зорієтувало автора на використання діалектичного методу, його принципів і законів. Це, передусім, принципи об'єктивності, єдності логічного й історичного, системності, цілісності, розвитку, загального зв'язку, причинності, які проявляють себе в дії трьох об'єктивних законів.

Для аналізу соціальної мінливості в перехідних суспільствах використовується історичний аналіз, що допомагає віднайти закономірності й пояснити логіку залежності майбутнього від минулого. Доцільним тут є залучення синергетики, оскільки вона спрямована на вивчення кризових, катастрофічних моментів життєдіяльності складних систем, зокрема соціальних. До основних понять та принципів синергетики, котрі використані як інструментарій даного дослідження, відносяться: нелінійність, відкритість, невривноваженість, дисипація, спонтанність, біфуркація, атрактор, флуктуація,

самоорганізація, саморегуляція, регуляція, ентропія, фрактал, параметри порядку, тощо.

Другий розділ **„ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ”** присвячено виявленню специфіки соціальної мінливості, вивченню її ролі й форм прояву в культурі суспільства, а також аналізу дії мінливості в рамках культурного простору сучасної України.

У підрозділі 2.1. *„Морфологічний аналіз мінливості соціальної системи”* представлено порівняльний аналіз дії мінливості в біологічній і соціальній системах, виявлено специфіку саме соціальної мінливості.

Здійснений порівняльний аналіз дав змогу виявити принципову схожість мінливості живого організму й соціальної системи. Як у біологічній, так і в соціальній системі мінливість виступає як властивість, продукт, процес і механізм. Форми соціальної мінливості – поверхнева й глибинна – аналогічні до фенотипічної і генотипічної мінливості в живій природі, і відображують глибину й спадковість у реалізації змін. Доведено, що ціннісне ядро, як і генотип, детермінує соціальну мінливість, встановлюючи певні “заборони” (табу, релігійні догмати, моральні норми, право), дотримання яких гарантується силою примусу. Заборони, які накладаються на поверхневу мінливість, виявляються через дію індивідуальної, експертної або суспільної критики. І в біологічній, і в соціальній системі провідна роль мінливості полягає у формуванні адекватної відповіді організму (суспільства) на виклики середовища шляхом якісних змін з метою пристосування й подальшої еволюції. В обох видах систем при здійсненні механізму мінливості наявний “ефект затягування” – докорінні зміни відбуваються тільки в разі загострення протиріччя між системою і середовищем до останньої межі, коли не існує іншого вибору, окрім як змінитись і пристосуватись.

Але на фоні принципової схожості систем різної природи автором вказані специфічні відмінності в реалізації соціальної мінливості. Її специфіка обумовлюється тим фактом, що вона опосередкована соціальним суб’єктом. Свідома поведінка суб’єктів, їх волевиявлення, звичайно, не зупинять природних змін, але можуть суттєво затягнути, уповільнити цей процес або направити в інше русло. Крім того, вибіркоче ставлення людей до існуючих у соціальній системі “заборон” робить їх не абсолютними, чим збільшує кількість ступенів свободи для системи й унеможливорює автоматичну реалізацію мінливості (за правилами термодинаміки).

У підрозділі 2.2. *„Місце і роль мінливості в системі культури”*, узагальнивши існуючі в соціально-філософській думці знання з приводу впливу культури на життєдіяльність суспільств, автор створює загальну модель соціальної мінливості, що реалізує себе в суспільній динаміці.

Запропонована модель мінливості соціуму має трирівневу структуру: 1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як природну цілісність, котра невіддільна простору й часу, перебуває у синкретному стані як сукупність архетипів, символів, принципів світопорядку; 2-й рівень характеризує мінливість у просторовому дискурсі як глибинне явище, що утримує культурологічне ядро і детермінує саморозгортання будь-якої соціальної системи, складається з ціннісно-сміслових одиниць, притаманних різним типам цивілізацій, утворює їх унікальну культуру; 3-й рівень віддзеркалює поверхневу мінливість, тобто плинну у часовому вимірі, компоненти якої змінюються порівняно швидко й визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства. Автор доводить, що завдяки активізації поверхневої мінливості відбуваються функціональні зміни в суспільстві, а завдяки глибинній – кардинальні структурні перетворення соціального світу, що знаходяться в дискурсі загальноеволюційного руху світової спільноти.

У дослідженні обґрунтовано, що мінливість культурних цінностей, як органічний процес, відбувається тоді, коли вони перестають виконувати свою трансляційну функцію, не дозволяють асимілювати новий важливий для людей соціальний досвід, поєднувати його з традицією і передавати наступним поколінням. Мінливість, що не зачіпає морфологічних основ суспільства, позначено як поверхневу. Залежно від темпу автором виокремлено такі її основні прояви як стиль, мода й захоплення. Найбільш динамічними компонентами в культурі є техніка й технології, наука й мистецтво. Вказані підсистеми вкрай нестійкі, схильні до стрибкоподібних переходів від одного стійкого стану до іншого, тому що геніальні вчені, винахідники, талановиті митці своїми відкриттями позначають точки біфуркації на траєкторії розвитку технологій, науки та мистецтва і створюють стрибкоподібний перехід підсистеми до нового якісного стану. Проте поверхнева мінливість у зазначених галузях ніколи не може вийти за межі своїх глибинних основ, оскільки заборона її реалізації діє через індивідуальну, експертну та суспільну критику.

У підрозділі 2.3. „Механізм дії мінливості в перехідних суспільствах” представлена модель механізму мінливості соціальних систем, побудована на принципах соціальної синергетики.

Згідно із запропонованою моделлю, початковим етапом механізму мінливості є тиск на систему, надсилання їй імпульсів (сигналів) зовнішнього оточення або посилення флуктуацій всередині суспільства. Система оцінює сигнали, і першочергова її відповідь на них, як правило, ігнорування імпульсів і погашення флуктуацій. Цей час характеризується як „ефект затягування”, тобто суспільство намагається зберегти свій статус-кво й утримати існуючий порядок. Проте тиск на систему посилюється, її адаптаційні механізми слабшають, і вона

не може протистояти змінам, що назрівають. Різко знижується ефективність функціонування керуючої підсистеми, відбувається демонтаж ціннісних орієнтирів. Загострення ситуації запускає в дію механізм мінливості як реакцію (зворотній зв'язок), що дозволяє системі долати протиріччя шляхом якісного оновлення. Мінливість як природний для будь-якої системи механізм реалізує найбільш актуальний для неї варіант еволюції (який відповідає її внутрішньому змісту і є генетичним продовженням її минулого). Природно мінливість здійснюється шляхом “найменшої енерговитратності”, проте свідома поведінка соціального суб'єкта суттєво впливає на реалізацію системою тієї або іншої програми і може прискорити/уповільнити мінливість або перенаправити її до інших альтернатив.

Автор розглядає гомеостаз, гомеорез, гомеоклаз як природний результат (продукт) функціонування мінливості в соціальному просторі: гомеостаз є продуктом амбівалентної мінливості, яка консервує існуючий стан системи незалежно від напрямку її саморозгортання; гомеорез є продуктом позитивної мінливості, що супроводжується інноваційним розвитком структури зі збагаченням її функціональних можливостей (прогрес); гомеоклаз є результатом негативної мінливості, що призводить до руйнівної мутації з ознаками функціональних розладів, деформації структурних елементів, нарощування соціального хаосу (регрес).

У дослідженні обґрунтовано, що суспільство схильне до регресу та занепаду, коли нав'язані зміни руйнують поле існуючих у культурі генетичних заборон, не відповідають внутрішнім запитам системи, тобто є чужими для соціокультурного змісту даного суспільства на певному етапі його історичного розвитку.

Підрозділ 2.4. „*Специфіка мінливості соціальних систем в українському соціумі*” є заключним моментом дослідження, де результати теоретичних розробок, отриманих у ході вивчення феномену мінливості, застосовуються для аналізу перехідного суспільства на прикладі України.

Виокремлюються й аналізуються основні сили, що діють на соціальну систему в точці біфуркації, а саме: її минуле, внутрішній стан і зовнішнє оточення. Історичний огляд розвитку українського суспільства дав можливість визначити деякі константи матеріальної і духовної української культури, що сформувались у минулому і впливають на сучасне, зумовлюючи специфіку українського перехідного суспільства сьогодні.

Детермінацією минулого є геополітичне розташування України на Великому Кордоні, що відображується не тільки в геополітичному розколі національних еліт, але й зумовлює багатовекторність чинних урядів Гетьманщини, Запоріжжя, пізніше – Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Народна Республіка та, врешті, незалежної України.

На погляд автора, визначним фактором впливу на соціальну мінливість у сучасній Україні є внутрішні політичні процеси. Надмірна фрагментарність політичного поля країни уповільнює природний процес мінливості й не дає реалізуватись жодній з альтернатив подальшого розвитку. Найприроднішим варіантом мінливості для України є утворення громадянського суспільства, що генетично обумовлене історичним прагненням до демократії, індивідуальної господарської ініціативи, високим рівнем відкритості української культури для інновацій. У той же час сучасна політична нестабільність, а також ментальні риси (клановість, пасивність, відвернутість від майбутнього і зосередження тільки на сьогоднішньому, прагнення до швидкої наживи, декларативна майнова рівність тощо) накладають серйозні заборони для глибинної мінливості й уповільнюють її реалізацію.

Зовнішнє оточення детермінує внутрішні зміни в українському соціумі через глобалізаційний тиск. Але, автором відмічено, що сучасні глобалізаційні впливи суттєво змінюють здебільшого контур, поверхневий пласт національної культури, рівень цінностей поки що не зазнав докорінних перетворень.

У „**ВИСНОВКАХ**” узагальнюються результати, отримані автором у ході дослідження. Підтверджена сформульована в дослідженні гіпотеза шляхом доведення ефективності використання одного з еволюційних принципів, а саме принципу мінливості, для пояснення динаміки соціуму.

Проблематика даного дослідження мала своє віддзеркалення і певне вирішення в натуралізмі (Г.Спенсер, Л.Гумплович, У.Бежгот, Г.Ратценхофер, А.Смолл, У.Самнер та ін), де вперше обґрунтовується ідея тотожності біологічних і соціальних організмів. Ця думка є провідною і для даної наукової праці, але автор відмежовується від крайнього редуccionізму, притаманного натуралістичному напрямку. Проблема змінності соціального буття має своє вирішення в соціології, а саме в теорії соціальної зміни (О.Конт, Е.Дюргейм, П.Сорокін, Дж.Александр, Д.Форестер, П.Штомпка, Д.Іванова, І.Предборська, А.Бутенко, А.Шкреба, Б.Полюшев та ін.). Автор вважає за доцільне доповнити існуючу теорію знаннями про один з найорганічніших типів зміни і використовує для їх позначення поняття “мінливість”.

Специфіка терміну “мінливість”, тобто особливості, що відрізняють його від інших термінів і понять, полягає в її цілеспрямованості і необхідності здійснення. Наголошується, що мінливість, це не просто сукупність будь-яких змін, а саме змін, які спонукаються наявним протиріччям, і мета здійснення мінливості – подолання цього протиріччя шляхом якісного оновлення. Виходячи із зазначених принципів, у роботі розроблено цілісну концепцію мінливості функціональних систем як принципу існування та розвитку соціального світу. Мінливість визначено як принцип, котрий обумовлює пластичність соціальних форм, як механізм оновлення структури, саморозгортання атрибутивних властивостей, модифікації поведінки

соціальних систем, шляхом набуття якісно нових станів існуючими морфологічними структурами і проявляється через різноманіття форм існування.

В дисертації обґрунтована доцільність використання біологічного терміну “мінливість” для аналізу соціальної динаміки шляхом вивчення проявів мінливості на різних рівнях буття і порівняльного аналізу систем різної природи (біологічної і соціальної). Аналіз проявів мінливості у фізичній, органічній і неорганічній природі виявив її всезагальність й універсальність, а також багатоаспектність її розуміння як результату, властивості (атрибуту), процесу й механізму пристосування. Також доведено, що саме поняття „мінливість”, виражається через низку термінів: „зміна”, „динаміка”, „розвиток”;

Шляхом порівняльного аналізу було відкрито принципову схожість в реалізації мінливості біологічної і соціальної систем, основним завданням якої є конструювання найбільш пристосованого до середовища організму (системи) з метою подальшого еволюційного розвитку. Як в біологічній, так і в соціальній системі мінливість виступає як властивість, продукт, процес і механізм. Форми соціальної мінливості – поверхова і глибинна аналогічні до фенотипічної і генотипічної мінливості в живій природі, і відображують глибину і спадковість в реалізації змін. І в біологічній, і в соціальній системі провідна роль мінливості полягає в формуванні адекватної відповіді організму (суспільства) на виклики середовища шляхом якісних змін з метою пристосування і подальшої еволюції. Існування та еволюція біологічної системи зумовлена її спадковим ядром, доведено, що аналогом генотипу в соціальній системі є культурологічна матриця або ціннісне ядро, що теж регулює життєдіяльність суспільства, визначає його цілісність, впорядкованість і забезпечує відтворення основних властивостей і параметрів у часі.

Специфіка мінливості соціальної системи обумовлюється тим фактом, що вона опосередкована соціальним суб'єктом. Свідома поведінка суб'єктів, може суттєво затягнути, уповільнити процес змін або направити в інше русло.

Розкрито морфологію явища і побудовано тривірневу модель соціальної мінливості: 1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як природну цілісність, котра непідвладна простору й часу; 2-й рівень містить ціннісно-сміслові одиниці, притаманні різним типам цивілізацій, що утворюють їх унікальну культуру; 3-й рівень віддзеркалює поверхневу мінливість, тобто плінну у часовому вимірі, компоненти якої змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства (стиль, мода та захоплення).

Відтворено специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що з одного боку, відповідає її

внутрішньому змісту, з іншого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови; складається з п'яти послідовних стадій: 1) тиск на систему імпульсів внутрішнього і зовнішнього середовища; 2) оцінка імпульсів, що мають загрозливу енергетику для цілісності системи; 3) реакція системи на імпульс (зворотній зв'язок); 4) вибір системою майбутнього стану (точка біфуркації); 5) реалізація одного з трьох сценаріїв майбутнього розвитку: гомеостаз, який є продуктом амбівалентної мінливості; гомеорез, що є продуктом позитивної мінливості; гомеоклаз, що є результатом негативної мінливості, що призводить до руйнівної мутації.

Розглянуті основні синергетичні закономірності мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем відбувається за найменшим енергозатратним напрямом; траєкторія мінливості детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб'єкт при узгодженні управлінської діяльності держави і громадянського суспільства з внутрішнім рухом системи виступає каталізатором цілераціональних змін, у протилежному випадку – інгібітором, тобто гальмує їх розвиток.

На основі даної моделі проаналізована історична мінливість українського соціуму. Праксеологічний аналіз перехідного процесу в Україні викрив: у ретроспективному аспекті відсутність фундаментальних досліджень у даній галузі; у морфологічному – відсутність цілісності, структурованості і кореляції між елементами культурологічного ядра, що історично обумовлено межовим положенням країни між двома антропогенними зонами – Заходом і Сходом, що призводить до уповільненого формування громадянського суспільства на засадах загальноцивілізаційних цінностей з причини певних ментальних заборон (клановість, спотворене сприйняття влади, пасивність, відвернутість від майбутнього і зосередження тільки на сьогоденні, прагнення до швидкої наживи, декларативна майнова рівність), високим рівнем конфронтації політичних сил.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях автора:

1. Аверіна О.І. Цінності організації як запорука її успішності / О.І. Аверіна // Нова парадигма: альманах наукових праць. – Запоріжжя: „Тандем-У”, 2003. – Випуск 35. – С. 88-96.
2. Аверіна О.І. Мінливість соціальних систем як результат виклику соціокультурної інтеграції / О.І. Аверіна // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Випуск 65. – Ч. 1. – С. 111-119.

3. Аверіна О.І. Осягнення феномену мінливості в історії філософської думки / О.І. Аверіна // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Випуск 69. – С. 36-45.
4. Аверіна О.І. Мінливість як загально-філософська категорія / О.І. Аверіна // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Випуск 71. – С. 31-40.
5. Аверіна О.І. Осягнення мінливості як одного з принципів буття / О.І. Аверіна // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. – 2007. – Випуск 10. – С. 300-308.
6. Аверіна О.І. Алгоритм мінливості соціальних систем / О.І. Аверіна // Політологічний вісник: зб. наукових праць. – 2007. – Випуск 30. – С. 45-57.
7. Бех В.П., Аверіна О.І. Соціальна мінливість / В.П. Бех, О.І. Аверіна // Вісник Житомирського державного технічного університету. – 2008. – Випуск 3: Філософські науки. – С. 10-23.
8. Аверіна О.І. Мінливість як фактор розвитку ціннісної компоненти організаційної культури / О.І. Аверіна // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: зб. наукових праць. – 2005. – Випуск 3. – С. 12-22.
9. Аверіна О.І. Ноосфера у вимірі еволюції / О.І. Аверіна // Творча спадщина В.І.Вернадського і сучасність („Вернадські читання”): 4-та Міжнар. наук.-практ. конф., 21-25 квітня 2005 р.: доповіді і повідомлення. – Донецьк: ДонНТУ, 2005. – С. 160-161.
10. Аверіна О.І. Мінливість соціально-політичної сфери як чинник трансформації поліетнічних суспільств / О.І. Аверіна // Проблемы управления многоэтничными сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных кризисов: 4-ый междунар. семинар, 4-6 мая 2005 г.: материалы. – Симферополь: Таврия, 2006. – С. 10-12.
11. Аверіна О.І. Синергетика – нова картина дійсності / О.І. Аверіна // Наука. Синергетика. Освіта: Міжнар. наук. конф., – Суми: СумДПУ, 2005. – С. 72-74.
12. Аверіна О.І. Методологічні засади аналізу соціально-політичної трансформації / О.І. Аверіна // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Міжнар. наук.-теорет. конф., 8-9 лютого 2006 р.: матеріали. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – С.206-207.

АНОТАЦІЇ

Аверіна О.І. Мінливість соціальних систем: теоретико-методологічний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертація присвячена дослідженню принципу мінливості, з'ясуванню його сутності, змісту й форм, а також виявленню його ролі в розвитку соціальних систем. Автор обґрунтовує, що для досягнення іманентної природи цих систем правомірним і продуктивним може бути застосування принципу мінливості, який разом із принципами спадкоємності та добору входить до відомих законів Ч.Дарвіна. Мінливість визначено як принцип, котрий обумовлює пластичність соціальних систем, забезпечує їх оновлення шляхом набуття якісно нових станів і форм існування з метою подальшого еволюційного розвитку. Автором запропоновано дві евристичні моделі соціальної мінливості: перша – відображує її роль і функції в культурі соціуму, друга – дає можливість описати механізм дії мінливості, визначити рушійні сили, умови, фактори, що її спричинюють, а також окреслити основні альтернативні варіанти вибору системою подальшого шляху розвитку. Визначено специфіку реалізації принципу мінливості в українському соціумі як суспільстві перехідного типу, яка зумовлюється певними ментальними рисами (соціальними обмеженнями), надмірною фрагментарністю політичного поля країни та сучасним глобалізаційним тиском.

Ключові слова: соціальна система, мінливість, принцип мінливості, механізм мінливості, культура, ціннісне ядро, соціальні обмеження, суспільство перехідного типу.

Аверина О.И. Изменчивость социальных систем: теоретико-методологический анализ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук, специальность 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертация посвящена социально-философскому анализу проблемы изменчивости социальных систем как принципа существования и обновления социального мира. Предложенная автором концепция социальной изменчивости включает три основные ступени изучения данного феномена, а именно: рассмотрение изменчивости как основной характеристики бытия, анализ социальной изменчивости и выявление специфики изменчивости социальной системы в переходных обществах на примере Украины.

На первом этапе исследования изучается роль изменчивости как основного принципа бытия посредством анализа ее проявлений на

энергетическом, молекулярном, органическом, социальном уровнях, на основе чего развивается идея о всеобщности и универсальности изменчивости. Указывается, что сам термин “изменчивость”, как научное понятие, закрепился в биологической науке, однако данный феномен является неотъемлемой частью картины мира в большинстве научных областей. Изменчивость в данном контексте выступает не как понятие, а как понятийное поле, которое включает другие категории и термины для своего объяснения – “изменение”, “динамика”, “развитие”. В результате проведенного анализа сформулировано авторское определение понятия изменчивости, под которым понимается принцип, обеспечивающий пластичность форм, структуры, свойств, поведения системы, позволяющий ей переходить к новым состояниям своего существования с целью дальнейшего эволюционного развития.

На втором этапе исследования определяется специфика проявления принципа изменчивости в социальной сфере, которая обусловлена фактом ее опосредованности социальным субъектом. Указано, что сознательное поведение субъектов, их волеизъявление не остановят естественно-исторических изменений, но могут существенно затянуть, замедлить/ускорить этот процесс или направить его в другое русло. Кроме того, выборочное отношение людей к существующим в обществе “социальным ограничениям” делает их неабсолютными, что увеличивает количество степеней свободы для социальной системы и ставит под вопрос естественную реализацию изменчивости (по правилам термодинамики). Раскрыта морфология исследуемого явления и построена трехуровневая модель социальной изменчивости: 1-й уровень включает характеристики, которые определяют человечество как природную целостность и пребывают в синкретическом состоянии как совокупность архетипов, символов, принципов миропорядка, что в целом составляет содержание ценностного ядра культуры общества; 2-й уровень характеризует изменчивость в пространственном формате как глубинное явление, которое удерживается культурологическим ядром и детерминирует саморазворачивание любой социальной системы; 3-й уровень отображает поверхностную изменчивость, связанную с течением времени, объекты которой изменяются достаточно быстро и определяют конкретный исторический этап развития каждого отдельно взятого общества.

Используя методологические разработки синергетики и социогенетики, автором была разработана модель алгоритма изменчивости социальных систем, содержащая пять основных этапов, что позволило выделить и описать внутренние и внешние импульсы, вызывающие изменчивость системы; определить условия, при которых система игнорирует, погашает и воспринимает импульсы; описать основные альтернативные варианты выбора системой последующего пути развития.

Третий этап исследования предполагает анализ довольно узкого аспекта выбранной проблематики, а именно рассмотрение специфики изменчивости социальной системы в переходном обществе, на примере Украины. Автором выдвинут тезис, согласно которому одним из основных факторов, не дающим государству преодолеть переходной период и приблизиться к желаемым образцам западной упорядоченности, является отсутствие в украинской ментальности некоторых черт и ценностей, которые давали бы позитивный отзыв на внешние прозападные воздействия. В подтверждение высказанной гипотезы проводится исторический анализ, показывающий что украинская культура не является ортодоксальной культурой в полном смысле этого слова, а, скорее, представляет собой уникальный сплав, сформированный наслоениями западных и восточных культурных программ. Этим объясняется чрезмерная изменчивость социально-политических реалий современного украинского общества, а также высокая фрагментарность политического поля страны.

Ключевые слова: социальная система, изменчивость, принцип изменчивости, культура, ценностное ядро, социальные ограничения, общество переходного типа.

Averina O.I. Variability of social systems: theoretical and methodological analysis – Manuscript.

Thesis for candidate degree in philosophy, speciality 09.00.03 – Social philosophy and philosophy of history. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2008.

This thesis represents the research of the principle of variability, its essence, contents, forms and role in the existence and development of social systems. The author proves that the principle of variability – one of the three famous Ch.Darwin's laws – can be applied to analyzing the social systems. Variability is defined as a principle that assures flexibility of the social systems and provides their renovation by means of taking new forms and states of existence for further evolution. The scholar introduces two heuristic models of social variability. The first one shows its role and function in the culture of society. The second one allows describing a mechanism of variability, pointing out its driving forces, as well as conditions and factors that cause it. It also permits to indicate the main alternatives of choosing the further development direction.

It is proved that the peculiarity of variability in the Ukrainian society is determined by some mental features (social limitations), excessive fragmentariness of the political sphere and the tension of contemporary globalization.

Key words: social system, variability, principle of variability, mechanism of variability, culture, value core, social limitations, transitional society.